

NÉMEDI DÉNES

Auguste Comte: A szociológia megalapítója?

Mit örökölt a szociológia Comte-tól? A nevét bizonyosan — de a név születésének körülményeiből kitetszik, hogy a mai szociológia teljesen jogosulatlan a comte-i megjelölés használatára. Comte a „társadalmi fizika“ (physique sociale) kifejezést részesítette előnyben, s nagy bosszankodással tapasztalta, hogy A. Quetelet is ezt a terminust használta 1835-ben egy könyve címében (*Sur l'homme et le développement des facultés, ou Essai de physique sociale* [Az emberről és képességeinek fejlődéséről avagy Társadalmi fizikai tanulmány]). Bosszankodásának 1839-ben, a *Cours de philosophie positive* (A pozitív filozófia tanfolyama) IV kötetében adott hangot. Már a 46. előadásban kikelt — a név említése nélkül — Quetelet ellen (Cours, IV. 46,6), s aztán a 47. előadásban (i. m. IV 47, 201) meghátrált és „nyelvújított“: így született meg a szociológia szó. A bosszankodásnak az volt az oka, hogy Quetelet a valószínűségszámítás módszereit kívánta alkalmazni a társadalmi fizikában. Ez két okból is sértette Comte meggyőződéseit. Egyrészt már diákkorában kialakította azt a véleményét, hogy a valószínűségszámítás („az esélyek illuzórikus matematikai elmélete“, i. m. IV 49, 410) tudománytalan, s ehhez makacsul ragaszkodott. Másfelől lentebb részletezendő és komolyabban vehető megfontolásokból úgy vélte, hogy a társadalmi fizika (szociológia) nem élhet más tudományok (például a matematika) módszereivel. Komikus tehát, hogy a mai, a valószínűségszámítás megfontolásaira épülő adatelemzési módszereket kiterjedten használó szociológia olyan nevet visel, amely a valószínűségszámítás elleni polémiából született.

Comte a három stádium törvényét tartotta legjelentősebb felfedezésének — ma ezt a törvényt naiv evolucionista hipotézisnek tartva eltávolították a szociológia élő történeti örökségéből. Comte a társadalmi statika és társadalmi dinamika megkülönböztetését is jelentős felfedezésnek tartotta (i. m. IV 48,254). Ez a felosztás ugyan halványan tovább él a társadalmi struktúra és a társadalmi folyamatok olykor használatos megkülönböztetésében, de elméleti státusa több mint kérdéses. Nem kevésbé vált kérdésessé az a comte-i állítás (i. m. IV 48,258), hogy a társadalmi szervezetet „egyetemes konszenzus“, „alapvető szolidaritás“ (consensus universel, solidarité fondamentale) jellemzi. Legalábbis a mai szociológiát mintha jobban érdekelné a konfliktus, az uralom, a „harc“. Comte-nak igen kevés érdemi mondanivalója volt kora társadalmáról (kora tudományáról annál inkább — mint látni fogjuk) -, míg a mai szociológia uralkodó áramlata empirikus jelentudomány.

Röviden: a mai szociológia elméleti poggyászában a comte-i örökség elhanyagolhatónak látszik. Ennek ellenére úgy vélem, a szociológia történetében Comte meg-

kerülhetetlen, jelentősége nehezen túlbecsülhető — ezt kívánom ebben a dolgozatban igazolni.¹

*

Comte úgy vélte tehát, hogy legnagyobb felfedezése a három stádium törvénye - igazából ez a felfedezés volt szerinte az emberi szellem pozitív korszaka kibontakozásának a kezdete, a legjelentősebb fordulópont a filozófia történetében. Az utókor szerencséjére ennek a felfedezésnek a körülbelüli dátumát és a pontos napszakát is ismerjük. „Azt hallottam Auguste Comte-tól — írta Pierre Laffitte -, hogy a három stádium törvényét egy reggel, hosszú éjszakai töprengés után találta meg...” (idézi Gouhier 1970, 290). Ez a reggel 1822 tavaszán, március végén vagy április elején lehetett. A három stádium törvénye ugyanis *A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve* című írás² második részének a vége felé fogalmazódik meg: „Az emberi értelem természetéből adódóan ismereteink minden fajtája szükségképpen három különböző elméleti stádiumon megy keresztül fejlődése során. Ezek: a teológiai vagy fiktív stádium, a metafizikai vagy absztrakt stádium, s végül a tudományos vagy pozitív stádium“ (Terv, 66). Ez az írás *Saint-Simon Système industriel* (Ipari rendszer) című kiadványsorozatának részeként, 1822 áprilisi dátummal 1822 májusában került kinyomtatásra, de csak néhány példányban. A munka harmadik részét Comte 1822. április 8-án, hétfőn este nyolc órakor kezdte írni (ahogy ezt a kéziratra gondosan feljegyezte) — a második résznek ekkor tehát már meg kellett lennie (Gouhier 1970, 289,355).

A tudományos gondolkodás és a filozófia történetének nagy fordulatát — mint látható — egy precíz, idejét jól beosztó és teljesítményét gondosan számon tartó szerző hajtotta végre, aki a nagy tethez képest meglehetősen fiatal, mindössze huszonnégy éves volt. 1798. január 19-én (a VI. év nivőse 30-án) született Dél-Franciaországban, Montpellier-ben, s a keresztségben az Isidore-Auguste-Marie-François-Xavier nevet kapta.³ Ahogy a névadásból is sejteni lehet, szülei gyakorló katolikusok voltak, ami abban az időben nem volt kifejezetten előnyös. Apja azonban össze tudta egyeztetni az egyház követelményeit a mindenkori állam iránt a hivatala megkövetelte lojalitással: alacsony rangú adóhivatalnok volt és maradt hosszú élete végéig. A Comte család szerény körülmények közt élt, s így Isidore kiemelkedését mégiscsak az új, a forradalmiból császárra váltó rendszer tette lehetővé: mint állami hivatalnok gyermeke, ösztöndíjat kapott, s így tanulhatott az akkoriban megnyílt helyi középiskolában. Kiváló tanuló és tehetséges matematikus lévén sikeresen tette le az École Polytechnique felvételi versenyvizsgáját — de tanulmányait 1814 őszén már egy régi-új politikai rezsim alatt kezdte meg Párizsban. Comte (még mindig Isidore) már a középiskolában elvesztette szülei hitét, és a berendezkedő Bourbon-restaurációt sem kedvelte. Évfolyamtársaival együtt lelkesen fogadta a visszatérő Napóleont 1815-ben, és ellenséges érzülettel volt az idegen megszállással párosuló

¹ Ez a dolgozat — terjedelme és a benne feldolgozott anyag mennyisége miatt — csak arra tart igényt, hogy megvilágítson néhány, a szerző által fontosnak ítélt kérdést, és általános, futó áttekintést nyújtson Comte pályájáról. Comte fejlődésének feldolgozása nagyobb lélegzetű munkát kíván.

² Ezt az írást Comte gyakran a második, 1824-es kiadás címlapján szereplő, *A pozitív politika rendszere* (Système de politique positive) címmel emlegeti. Az írás a címnek nyilvánvalóan nem felel meg.

³ A következőkre lásd elsősorban Gouhier 1931, 1933.

második restaurációval szemben is. Az École Polytechnique-ből 1816-ban eltávolították. A konfliktust az robbantotta ki, hogy a diákok — mások mellett Comte ösztönzésére és vezetésével — modora és színvonaltalansága miatt egyik tanáruk menesztését követelték. A hatóságoknak a fegyelmezetlenség (az École katonai intézménynek számított!) kapóra jött: amúgy is szét akarták robbantani a joggal forradalmi szelleműnek tartott intézményt. Szépen hazaküldték az összes diákot, majd egyenként visszavették őket. Comte nem volt hajlandó kérelmezni a visszavételt, azt állítva, hogy úgyis elutasítanak (ami nem volt igaz). 1816-ban így kezdődött zaklatott magántudósi élete.

Kicsapott diák befejezetlen tanulmányokkal? Comte nem akart bohém lenni: Minthogy az Ecole Polytechnique-ben is kiváló tanuló volt, s minthogy tanárai is sokra tartották, tudósi pályára és tudományos elismertségre vágyott. Úgy gondolta, hogy amilyen hamar csak lehet, megírja azt a nagy tudományos művet, amely megszerzi neki a nyilvános elismerést, a kitüntető címekeket, s így majd tanárként térhet vissza az Ecole-ba, ahonnan diákként kicsapták. Ez a nagy mű először a matematika filozófiája lett volna — de 1817 augusztusában sorsa megfordult, s útja a „három stádium“ felé vezetett.

Pontosan nem lehet tudni, hogy Comte (most már Auguste és nem Isidore) és Saint-Simon hogyan kerültek kapcsolatba.⁴ Comte 1817 augusztusában rövid időre Saint-Simon fizetett titkára lett, s bár Saint-Simonnak hamar elfogyott a pénze, 1824-ig folyamatos személyes és munkakapcsolatban maradtak. Jóllehet a huszadik század tudatában ugyan elválaszthatatlanul összefonódott a nevük, de szinte mindenben különböztek egymástól. Saint-Simon vagy Simon papa (pere Simon) Comte apja lehetett volna: találkozásukkor Comte tizenkilenc éves, Simon papa ötvenhét éves. Saint-Simon igazi nagyúri kalandor volt: koldusszegény ugyan (a századforduló után — a kilencvenes években még jelentékeny vagyona volt), de ha pénze akadt, azt számolatlanul költötte, a polgári értelemben vett anyagi megbízhatóság és előrelátás teljesen hiányzott belőle. Elragadó társalgó volt, örökké kalandos eszmékekkel telve, de alapjában véve mélységesen tudatlan. Rendszeres képzés és ismeretek híján képtelen volt gondolatait formába önteni, ezért keresett munkatársakat maga mellé: 1814-ben Augustin Thierryt, a történészt, 1817-ben Comte-ot.

Comte kispolgár volt szokásaiban, gondolkozásában. Társaságban előnytelen külseje miatt is tartózkodó volt (Clotilde de Vaux, akit Comte 1845-1846-ban rajongó szerelemmel ostromolt, első találkozásuk után ezt jegyezte fel: „milyen csúnya!“). Kicsinyes volt és pedáns, de jól képzett, sokat olvasott (csak a harmincas évek végétől kezdte gyakorolni a „mentális higiénia“t, ahogy ő a nem-olvasást nevezte⁵), és félelmetes volt a memóriája. Jó tanár volt, az ezzel járó rigolyákkal. Tudott írni, munkái jól szerkesztettek, következetes vonalvezetésűek és nagyon nem-franciásak: körül-

⁴A következőkre lásd- Gouhier 1964 és 1970.

⁵„Mindig úgy gondoltam, hogy a modern filozófusoknál [...] az olvasás sokat ártott az elmélkedésnek, megváltoztatva annak eredetiségét és homogenitását. Ezért [...] már húsz éve arra köteleztem magam, hogy soha nem olvasok el semmit, ami akár közvetve is kapcsolatban van azzal a tárggyal, amivel foglalkozom. [...] a hosszú tapasztalat teljesen igazolta eme higiéniai elvem szerencsés hatékonyságát, s ez arra indított, hogy mostantól fogva ugyanígy következetesen megtagadjam bármifajta politikai vagy filozófiai lap elolvasását...“ — írta 1842-ben, a Cours utolsó kötetében (Cours VI. Préface personnelle [Személyes előszó], XXXVII-XXXVIII). Szerencsére nem tartotta magát következetesen ehhez a fogadalomhoz.

ményes körmondatokat írt, amelyekből teljesen hiányzott az ironia s az, amit szellemességnek neveznek.

Saint-Simon 1814 utáni írásai közül több viseli Thierry és Comte keze nyomát (legalábbis máshogy nehezen lehet magyarázni, hogy honnan ered ezek váratlan rendszeressége, a bennük található gazdag ismeretanyag). Saint-Simon úgy vélte, hogy az 1822-ben mintegy ötven példányban kinyomott Terv s benne a három stádium törvénye is lényegében csak a tőle származó eszmék rendszeres kifejtése — azaz Comte hozzájárulása csak a megfogalmazás, nem pedig a gondolat. A fentebb elmondottakból már sejthető, hogy Comte az ellenkező véleményen volt. Amikor 1824-ben sor került a munka újrakiadására (vagy első nyilvános kiadására) Saint-Simon egy újabb könyvsorozatában, a *Catéchisme des industriels*-ben (Az iparosok katekizmusában), ki is robbant köztük a vita, hogy ki a gondolatok igazi szerzője. Saint-Simon a vitának egy kiadói trükkkel vetett véget (Comte dolgozatát két különböző borítóval adta ki). Comte halálosan megsértődött, s vége volt a barátságának.

A vitát az utókor sem döntötte el. Durkheim, „Comte közvetlen örököse“ (Lévy-Bruhl 1902,269) is bizonytalan volt az elsőség tekintetében. Már diákéve Talatt megismerkedett Comte legfontosabb művével, s őt tartotta a szociológia igazi megalapítójának, mesterének. Egy 1900-as előadásában úgy vélte, hogy a Saint-Simon által felvetett gondolat Comte révén kezdett valósággá válni (Durkheim 1900,118) — azaz egyenlő jelentőséget tulajdonított kettejüknek. A kilencvenes évek végén a szocializmusról szóló s csak halála után publikált előadásában (Durkheim 1928) viszont Saint-Simon elsősege felé hajlott.

Abban az általános és már idézett formában, ahogy a három stádium törvényét Comte bevezette, nehéz felismerni az eredeti és nagy gondolatot. Már Turgot is írt arról, hogy az emberi szellem három szakaszon át fejlődik: az istenhiten, az absztrakt filozófián keresztül a valódi viszonyok felismeréséig.⁶ Comte is elismerte, hogy mennyit köszönhet Condorcet nagy tudománytörténeti esszéjének, amely a pozitív stádium irányába fejlődés gondolatát már kifejtette. A teológiai és pozitív stádium megkülönböztetését is már sokaknál meg lehetett találni, ugyanígy azt is, hogy a felvilágosodás és a forradalom korszaka pusztán kritikai, romboló korszak volt. „A tizenhetedik és tizenkilencedik század munkássága között az lesz a különbség, hogy amíg a tizenhetedik század egész irodalma a társadalom felbomlásztására törekedett, a tizenkilencedik század egész irodalma újjászervezésére törekszik majd“ — írta Saint-Simon 1813-ban (Saint-Simon 1963, 161).⁷

Comte eredetisége abban állt, hogy a „három stádium“ történeti és eszmetörténeti modelljét összekapcsolta a tudományok átfogó rendszerezésére való törekvéssel, mindezt pedig a „társadalomtudomány“, a későbbi szociológia megteremtésének szándékával. Comte teljes mértékben tudatában is volt annak, hogy ez munkásságának igazi értelme és teljesítménye. Legfontosabb összefoglaló munkájának első előadásában ezt így fogalmazta meg: „Most, hogy a társadalmi fizika megalapozása teljessé tette a természettudományok rendszerét, lehetővé és egyben szükségessé is válik, hogy összefoglaljuk a megszerzett különböző ismereteket, amelyek így rögzített és homogén állapotba jutottak,

⁶Heilbron 1995,199.

⁷ Lásd még a három korszak (az előkészítő munkálatok korszaka, a hipotetikus rendszer szervezése korszaka és a pozitív rendszer kora) modelljét a „Tanulmány az egyetemes nehézkedésről“ című írásában (Saint-Simon 1963,192).

hogy összehangoljuk őket egymással, amennyiben mint egy törzs ágait mutatjuk be...” (Cours I. 1, 19, vö. 20; IV. 49, 413) Comte egyszerre hangsúlyozta a tudományok egészének homogenitását, az egyes tudományok összefüggését (egyáltalán csak ez teszi lehetővé egy egységes tudománytörténet megírását) és azt, hogy a tudományok nem oldhatók fel egy egységes szupertudományban. Ha a tudományok különbözőek, de összefüggnek, akkor racionális osztályozásuk megoldandó feladatként jelentkezik.

A szociológia (szociális fizika) — írta — enciklopédikus jellegű, de nem szupertudomány. A szociológia felől érthető meg, úgymond, a tudományok összefüggése, tehát a szociológia nézőpontjából dolgozható ki racionális osztályozásuk. A szociológia a többi tudománnyal szemben a racionális alárendeltség állapotában van, hiszen csak azok kifejlődése és pozitívvá válása tette lehetővé létrejöttét (Cours IV. 49, 377). Ez az alárendeltség azonban közelebbről szemlélve megfordul, hiszen ha a szociológia (társadalmi fizika) a többi tudomány eredményeire támaszkodva megállapítja a szellemi és társadalmi fejlődés törvényeit, akkor ebből az az elv adódik, hogy „...valamennyi tudományos elmélkedést [...] teljes mértékben alá kell rendelni az emberiség fejlődéséről szóló igazi általános elméletnek” (Cours IV 49, 416). A szociológia Comte-nál azonosult a tudományos fejlődés elméletével, a tudomány elmélete pedig szociológiai jellegű lett, azaz a tudomány fejlődését mint társadalmi, civilizációs fejlődést értelmezte: „... mindenféle felfedezést úgy kell felfogni, mint amely abban a pillanatban, amikor megtörténik, igazi társadalmi jelenség, és az emberi fejlődés általános sorozatának részét képezi, s ezen a címen alá van vetve az egymásra következő törvényének és azoknak a kutatási módszereknek, amelyek ezt a nagy fejlődést jellemzik” (i. m. IV. 49,422).

Comte, bár legfontosabb munkája címében használta a filozófia szót, nem volt a szó hagyományos értelmében filozófus. A filozófia nála a tudományelmélettel azonosult, a tudományelmélet pedig a szociológián mint végső, a fejlődést betetőző tudományon alapult. A szociológia Comte rendszerében privilegizált helyet foglalt el, a hiányzó filozófia funkcióit töltötte be. „Az egyik szempontból a szociológia a hatodik és az utolsó alaptudomány, egy másik szempontból viszont ez az egyetlen tudomány, mert a többi tudományokat mint nagy szociológiai tényeket lehet tekinteni. ...” (Lévy-Bruhl 1902, 262). Comte tudománytörténeti jelentőségét az adja, hogy filozófia és szociológia címen is „tudományt” művelt (lásd Heilbron 1995, 217 sk). Amiért a szociológia történetét nem lehet nélküle elképzelni, az tehát nem csak és nem elsősorban a mai értelemben vett szociológiai teljesítménye.

Comte „tudománytana” elválaszthatatlan attól az átalakulástól, amely a tudományos életben, mindenekelőtt Franciaországban tizennyolcadik század utolsó negyedében kezdődött el.⁸ A Comte fellépését megelőző fél évszázadban végbement a mai értelemben vett természettudományok (a fizika, kémia, biológia és a hozzájuk kapcsolódó matematika) differenciálódása, kialakulása,⁹ intézményesedése — vagyis az a folyamat, amelynek révén diszciplínák jöttek létre. Franciaországban ezt a folyama-

⁸ A következőkre lásd Heilbron 1995,107 sk.

⁹ Míg Franciaországban a matematika és a fizikai tudományok a tizennyolcadik század nagyobb részében még elkülönültek egymástól, Laplace és Lavoisier 1783-as közös hőtani munkája már egy fizikus és egy matematikus kooperációjából született, s ezzel elkezdődött a kísérleti fizikai tudományok matematizálása.

tot a forradalmi változások az intézményi szerkezet felforgatásával siettették és nyilvánvalóbbá tették, mint másutt. 1795-ben a korábbi akadémiák feloszlása után létrejött az *Institut de France*, amely osztályaival átfogta a létező tudományokat. Megalakultak a modern tudományokat művelő felsőoktatási intézmények: 1774-ben fizikai és kémiai tanszéket hoztak létre a *Collège de France*-ban, 1783-ban megalapították az *Ecole des mines*-t, 1793-ban a *Muséum de l'histoire naturelle*-t, 1794-ben az *Ecole polytechnique*-et. Nőtt a tisztán tudományos könyvek aránya a könyvtermelésben (az 1785-ös 12-ről 1798-ban tizenöt és 1803-ban tizenkilenc százalékra). Megjelentek a specializált, mai értelemben diszciplináris folyóiratok, évkönyvek (1771-ben a fizika, 1789-ben a kémia, 1802-ben az ugyanebben az évben biológiának elkeresztelt tudomány számára).

A diszciplínák kialakulásával párhuzamosan a tudósok státusa is emelkedett. Az új intézmények új karrierlehetőségeket nyitottak meg. A modern természettudományok képviselői (Arago, Berthollet, Biot, Carnot, Chaptal, Cuvier, Fourier, Gay-Lussac, Lagrange, Laplace, Monge, Poisson és sokan mások) a császárság idején nagy hivatalos (morális és anyagi) megbecsülésben részesültek és többen közfunkciókat is vállaltak. A tizenkilencedik század elején a természettudományok tekintetében egyértelműen Párizs volt a világ központja.

A természettudományoknak a mai értelemben vett szaktudománnyá válásával párhuzamosan megkezdődött és a restauráció után hangsúlyossá vált a természettudományok és a tizenyolcadik században velük még sok tekintetben szimbiózist alkotó irodalmi-történeti műveltség szakadása, s ezzel egy időben az irodalmárok, a „humán“ hagyományok őrei ellenséges szemmel kezdték mérgetni a természettudományokat — vagyis létrejött a „két kultúra“ névvel illetett képlet. A császárság idején az „irodalmi ellenzék“ (Madame de Staël és Chateaubriand) nemcsak a politikai rendszert, hanem az őket kiszolgáló szaktudósokat is elítélte. A francia romantika tőlük örökölte az egzakt tudományossággal, a hidegen kalkuláló ésszel, az erkölcsöket és a költészetet fenyegető matematikai zsarnoksággal szembeni ellenszenvét. Ugyanígy bizalmatlan volt a természettudományokkal szemben a konzervatív politikaelmélet, de Bonald és de Maistre is.

Comte-ot az *Ecole Polytechnique*-en az új modern matematikai-fizikai tudományosságba avatták be, de későbbi pályáján a biológiai-orvosi gondolkodás és tudományosság átalakulását a matematikai-fizikai tudományosság kibontakozásával egyforma jelentőségűnek tartotta. A századforduló környékén ugyanis két kulcsfontosságú gondolat nyert teret a francia élettudományokban. A.-L. de Jussieu, E. Vicq d'Azyr, M.-E.-X. Bichat és elsősorban G. Cuvier (ez utóbbi komparatív anatómiája) révén uralkodóvá vált az a felfogás, hogy az élőlények szervezetek, azaz funkcionálisan összefüggő egészek, amelyek elkülönülnek az őket körülvevő szervesetlen környezettől, de ugyanakkor kölcsönhatásban is állnak vele (sok más mellett ez a szemlélet is hozzájárult az orvostudomány és az orvosképzés átalakulásához, a fiziológiai szemlélet kialakulásához), Lamarck révén pedig megjelent az a gondolat, hogy az élővilágban változások, átalakulások mennek végbe (míg a klasszikus mechanika még a természet változatlanságával számolt). Comte lépést tudott tartani a biológia fejlődésével¹⁰ (a jeles biológussal, Blainville-lel kiépített és megőrzött barátságának kö-

¹⁰ A következőkre lásd Canguilhem 1981.

szönhetően). Igaz ugyan, hogy a kialakulásban lévő sejtelméletet feltételezett mechanikussága miatt sokáig elvetette, de felismerte az élő szervezet és környezete, a „milieu“ közti kapcsolat helyes értelmezésének jelentőségét. Comte-ot elsősorban az foglalkoztatta, hogy megmutassa a az élővilág és a vele foglalkozó biológia önállóságát az élettelen természettel és a vele foglalkozó tudományokkal szemben.

A Terv figyelmes olvasása azt mutatja, hogy Comte nagyra tartott felfedezését a fentebb felvázolt tudománytörténeti helyzetet pontosan érzékelve fogalmazta meg. A három stádium bevezető jellemzése pontosan követte az elődei által kijelölt utat: az emberek először „a megfigyelt tényeket kitalált tényekkel magyarázták“ (ez a teológiai stádium), majd egy „vegyes“ jellegű (másutt kritikainak nevezett) stádiumban a tényeket „megszemélyesített absztrakciókkal“ magyarázták, végül a tények magyarázata „pozitív vagy általános törvények segítségével“ történik (Terv 66-67). Az igazán jelentős és új megállapítások az ezután következő s látszólag magától értehető általánosságokat tartalmazó bekezdésekben találhatóak. A harmadik stádium ugyanis — úgymond — „mindenfajta tudomány végső állapota“ (i. m. 67), s mintha ez a világ legtermészetesebb dolga volna (noha, mint láttuk, nem volt az), felsorolta a teljesen nyilvánvalóan pozitívvá vált alaptudományokat (csillagászat, fizika, kémia, fiziológia), majd megjegyezte, hogy a politikai tudomány is elérkezett a pozitívvá válás küszöbére (i. m. 67-68). Comte tehát — elődeitől eltérően — eleve egymástól elkülönült, szaktudományként megszilárdult tudományokról s nem a tudományról általában elmélkedett.

Comte központi problémának tekintette a tudományok adekvát osztályozásának a kidolgozását (i. m. 71). Ez az osztályozás — az alkalmazott tudományokat az osztályozandók közül kizárva — két elvet kapcsolt össze: a három stádium elméletét és azt a Tervben még alátámasztatlan, részletesebben 1826 után kifejtett feltételezést, hogy a tudományok a bonyolultság foka szerint egyértelműen sorba rendezhetők. Comte úgy vélte, hogy a tudományok pozitíválódásának sorrendje egyértelműen megállapítható (a Tervben bemutatott modellben: csillagászat, fizika, kémia, fiziológia [azaz a biológia] politikai tudomány). A három stádium törvényének és a bonyolultsági hipotézisnek összekapcsolásából az adódott, hogy ez a megfigyelhető történeti sorrend azért állt elő, mert minden tudomány csak akkor válhatott pozitívvá, amikor a bonyolultsági fok szerint nála eggyel alacsonyabb fokon álló tudomány is már pozitívvá vált. Más szóval: a tudományok eltérő bonyolultsága miatt Comte szerint lehetetlen volt, hogy az egyes tudományok egyszerre váljanak pozitívvá. Comte tudományosztályozása már abban az embrionális formában is, ahogy a Tervben megjelent, átfogó, egyszerre történeti és szisztematikus volt¹² — vagy legalábbis annak látszott.

A tudományok osztályozásával kapcsolatos megfontolások hozták a fentebb már vázolt kitüntetett helyzetbe — mint legutoljára pozitívvá váló tudományt — a politikai tudományt vagy társadalmi fizikát. Annak felismerése ugyanis, hogy a tudomány ezt a fejlődési modellt követte, értelemszerűen csak akkor volt lehetséges, ha ez a fejlődés elérkezett végső pontjára. A Terv szerkezete, felépítése, az, hogy Comte a politikai tudomány, a társadalmi fizika kidolgozását tartotta a tudományok és a

¹¹ A tanulmány harmadik részében kezdte el a „társadalmi fizika“ kifejezést használni (Terv 173).

¹² Ez különböztette meg a megelőző kísérletektől: Barthez és Cabanis vázlataitól (Heilbron 1995,237).

társadalom újjászervezése előfeltételének, világosan mutatta, hogy valóban így gondolta. A politikai tudomány vagy szociológia kidolgozása egyszerre szolgált tudományos és társadalmi érdekeket.

Az a gondolat, hogy szükség van az ember tudománya, a morál és a politika, és a szokáserköles tudományának (science de l'homme, sciences morales et politiques, science des moeurs) kidolgozására, már a tizennyolcadik, század végén is gyakran felmerült.¹³ Condorcet az emberi szellem haladásának rajza mellett a „társadalmi matematika“ kidolgozásának gondolatával foglalkozott. Madame de Staél többször írt a politikai tudomány (science politique) szükségességéről. 1795-ben a Konvent tervezte a politikai tudományok iskolájának megalapítását. Ugyanezt követelte Destutt de Tracy 1798-ban. Az újonnan megszervezett *Institut de France* második osztálya a Morális és Politikai Tudományok Osztálya volt, ahol Destutt de Tracy és barátai, az ideológusok voltak a hangadók. Az *Institut* keretei közt általuk művelni kívánt tudomány, az eszmékről szóló tudomány, az „ideológia“ a tudományos tudás alapjait kellett volna hogy vizsgálja, egyfajta tudományok tudománya lett volna. Az ideológusok közé tartozó Cabanis úgy vélte, hogy a fiziológia, az eszmék kutatása és az erkölcs tudománya ugyanannak az embertudománynak (science de l'homme) a része. 1799 és 1806 között működött az ideológusokhoz kapcsolódó Társaság az ember megfigyelésére (Société des observateurs de l'homme). Noha a konzervatív szerzők, mint de Bonald vagy de Maistre, teljes mértékben elutasították a felvilágosított racionalizmust és az ideológusok tudományfelfogását, de ők is sokat írtak a „társadalomról“ és szükségesnek tartottak egyfajta „erkölcstudományt“. Saint-Simon is visszatérően írt a politikai tudomány és a társadalmi fizika szükségességéről. 1813-ban, „Emlékirat az emberről szóló tudomány tárgyában“ című írásában leszögezte, hogy ha az általa javasolt reformokat végrehajtanák, „a politika megfigyelésen alapuló tudománnyá válnék“ (Saint-Simon 1963,157). Röviden: az a gondolat, hogy szükséges és lehetséges a politika, az erkölcsök vagy a társadalom egyfajta tudománya (fizikája), meglehetősen elterjedt volt már akkor, amikor Comte a Tervet írta. Önmagában tehát az, hogy Comte javasolta a politikai tudomány vagy a társadalmi fizika megteremtését, nem volt eredeti belátás.

Ugyanígy nem volt eredeti ötlet, hiszen mindenkit ez foglalkoztatott, hogy ennek a tudománynak elsősorban politikai funkciója lenne. Ez szinte magától értetődő volt a forradalom utáni, nyugodni nem akaró világban. A tudomány segítségével kívánták megoldani a forradalom által felvetett problémákat az ideológusok (Saint-Simon) is. Természetes, hogy Comte is „*A társadalom újjászervezéséhez szükséges tudományos munkálatok terve*“ című tanulmányával lépett a nyilvánosság elé. Természetes, hogy ő is azokat az „organikus elveket“, azt az „általános eszmerendszert“ kereste, amely véget vethet a tartós krízisnek. Comte-é a krízis megoldására született javaslatok közül természetesen azokhoz tartozott, amelyek a tudományban, a valamilyen értelemben felfogott észben keresték a vezérelveket, vagyis nem a tradícióban, a megkérdőjelezhetetlen morális elvekhez való visszatérésben (mint a konzervatív romantikusok).

A válságról és a politikai tudománynak a válságban játszott szerepével kapcsolatban nem felesleges arra emlékeztetni, hogy Comte gondolatai a restauráció első évei-

¹³ A következőkre lásd Gouhier 1970,40-42 és Heilbron 1995,164 sk.

ben formálódtak, amikor kiváltképpen megmutatkozott az „organikus elvek“ hiánya. Az új rendszer kénytelenségéből — a császárság idejéhez képest mindenképp - viszonylag liberális volt. Megjelenhettek a nyilvánosságban a császárság idején elfojtott gondolatok, a hallgatásra ítélt szerzők. A korábbihoz képest nagyfokú politikai pluralizmus és a vélemények sokfélesége jellemezte a közéletet. Nem véletlen, hogy ez az időszak kulturálisan rendkívül termékeny volt. Comte, noha ennek írásaiban kevés nyoma van, a francia romantika nagyjainak volt a kortársa. Az eleven politikai közélet, a vélemények sokfélesége és összeegyeztethetlensége megmutatta, hogy a forradalomban kezdődött válság nem zárult le — erre utaltak a Terv bevezető mondatai. Comte ezt a korszakot nem úgy élte meg, mint a teremtő kreativitást lehetővé tevő állapotot. Kortársaival együtt úgy érezte, hogy a forradalom teljesen szétrombolta a régi rendszert, tehát valami teljesen újat kell teremteni. (Az a felismerés, hogy a régi rend számos eleme mégis tovább élt, csak a következő generációban született meg.) Racionális szelleme elutasította a középkori egység helyreállítására vágyakozó romantikusok gondolatait, de az egyén szuverenitását hirdető liberális elveket sem tudta elfogadni. A társadalomban is tudományos rendet kívánt.

Nem Comte találta ki tehát, hogy szükséges a politikai tudomány és lehetséges a tudományos alapú társadalomszervezés. Comte eredetisége, mint már jeleztem, abban állt, hogy a társadalmi fizika kidolgozásának gondolatát összekapcsolta a tudományok rendszeres osztályozásával, s így a társadalmi fizika, majd a szociológia nála egyben tudományelméletté is vált, a tudományelmélet pedig a társadalomszervezés elveit alapozta meg. Ennek a gondolatnak a csírái persze már az ideológusoknál is, például Saint-Simon homályos fejtegetéseiben is megvoltak. Comte-nak azonban megvolt az ereje, a képzettsége és a kitartása, hogy részleteiben is kidolgozza, következetesen ki is bontsa a Tervben még csak csírájában meglévő gondolatokat, *szociológiai ihletésű tudományelmélet* modelljét.

A társadalmi fizika, ha csak a Terv első két részét tekintjük, úgy kapcsolódik a többi tudományhoz, hogy utolsóként pozitívvá váló tudományként mintegy lezárja a tudományok rendszerét. Ez a belátás következik a három stádium törvényéből, ahogy azt a Terv második részében Comte kifejtette. Comte azonban, úgy látszik, nem érzékelt világosan, hogy nagy felfedezése azon a bizonyos tavaszi reggelen még nem volt teljes. A Terv 1822. április 8. és május 8. között, tehát a nagy felfedezés után született harmadik, „A munkálatok első sorozata“ című része nélkül ugyanis nem lett volna befejezett a társadalmi fizika és a tudományok osztályozása között konstruált kapcsolat. Ez a rész tartalmazza azt a belátást, hogy nemcsak az emberi szellem fejlődése, hanem a civilizációé¹⁴ is változatlan törvényeknek engedelmeskedik (Terv 82), s természetesen, mi más lenne ez a törvény, mint éppen a három stádium törvénye. Comte Condorcet kritikája kapcsán bontotta ki a *civilizáció három stádiumának* elméletét. Ebben a modellben a civilizáció állapota (és a neki megfelelő

¹⁴ Comte „korai szociológiájának“ a civilizáció a központi fogalma: „A tulajdonképpeni civilizáció egyrészt az emberi szellem fejlődését, másrészt az ember természetre gyakorolt hatásának fejlődését foglalja magában.“ A „társadalmi szervezet“ (és értelemszerűen a politikai rendszer) ettől a civilizációtól függ, vagyis a civilizáció fejlődésének törvénye egyúttal a társadalmi szervezet alakulásának a törvénye is. A legélesebb eszű gondolkodók úgymond felismerik, hogy „abszurditás elszigetelt ténynek tekinteni a politikai rendszert, s belőle vezetni le a társadalmi erőket, holott, éppen ellenkezőleg, ezek az erők hozzák létre a politikát“. így lehetséges a „tudományos politika“ (Terv 83-84, 86,117).

társadalmi rendszer) pontról pontra megfelel az emberi szellem három állapotának: a teológiai korszaknak civilizációs tekintetben megfelel a katonai korszak, a metafizikai vagy kritikai korszaknak a jogi korszak, a pozitív korszaknak az ipari korszak (i. m. 137-139). A modell ilyen, történelemfilozófiai kiterjesztésének messzemenő következményei voltak. Teljesen egyértelmű, hogy a civilizáció vizsgálata Comte szerint a társadalmi fizika feladata. Éppen a három stádium törvényének felismerésével kezdődik a társadalmi fizika pozitívvá válása. A történelemfilozófiai modell kidolgozása eredményeképpen azonban a társadalmi fizika nemcsak úgy kapcsolódott a többi tudományhoz, mint a legbonyolultabb jelenségeket kutató, tehát legfiatalabb tudomány a régebbiekhez, hanem úgy is, mint az a tudomány, amely történetileg kivételes helyzetben lévén egyszerre ismeri fel a civilizáció és a tudomány fejlődésének törvényét. A társadalmi fizika, a későbbi szociológia ebben az értelemben szükségképpen tudományelmélet is. Feladatát ez a társadalmi fizika nem tudja elvégezni, ha nem reflektál az egész tudományfejlődésre, ha nem mutatja be az önmagához vezető elméleti utat. Ugyanakkor nem lehet igazi tudományfilozófia sem, ha nem tudja feldolgozni a civilizáció történetét. Civilizációtörténet és tudománytörténet szorosan összekapcsolódik. A társadalmi fizika bár a legutoljára pozitívvá váló, egyelőre még kialakulatlan, a többiekhez képest tartalmi kidolgozottságában elmaradt tudomány, mégis a tudomány rendszerének középpontjába került. Utolsóból lett az első. A tudomány és a civilizáció fejlődését áttekintő társadalmi fizika pedig megadhatja természetesen az újjászervezésnek a civilizációs fejlődés törvényeiből adódó elveit is. A társadalmi fizika előtt így megnyílt perspektíva nagyszerű — és egyben szédítő is. Comte úgy érezhette, hogy szellemi tekintetben már elért oda, ahova társadalmi pozícióját tekintve törekedett: a francia (és ezzel az egész európai) tudományos intézményrendszer középpontjába.

A revelációként átélt nagy felismerés kijelölte az elvégzendő munkák sorrendjét: elsőként a társadalmi fizika ilyen értelmű kidolgozásának, a tudományok és a történelem szintetikus áttekintésének kellett szentelnie energiáit, s csak ezután következhetek a társadalmi újjászervezésre vonatkozó elképzelések. A Terv magabiztos stílusa elárulja, hogy Comte 1822-ben képesnek érezte magát a tudományok újjászervezésének elkezdésére is és arra is, hogy a pozitív felismerések alapján később a pozitív nevelési rendszert és politikai szisztémát is megalapozza (Terv 74).

Comte már azt is látta, hogy mi lehet a tudományok általános feladata a politikai újjászervezésben. A Terv, mint láttuk, politikai vonatkozásban abból indult ki, hogy a legcivilizáltabb nemzetek „nagy válságban“ vannak (i. m. 7), amelynek oka a konzéznus hiánya és arra a következtetésre jutott, hogy *az egyetértést a tudomány garantálhatja mert még a leszabadabb tudományos vizsgálatok eredménye is csak az tehet, hogy az emberek megegyeznek egymással.* „Bizonyos idő múltán minden hozzáértő embernek, majd a nyomukban mindenki másnak ugyanúgy egyetértésre kell jutnia a civilizáció haladását kormányzó természettörvények s az ezekből következő rendszer tekintetében — bármely elméleti nézetet vallottak is kezdetben -, ahogy végül egyetértettek a naprendszerben uralkodó vagy az emberi szervezetet meghatározó törvények dolgában is“ (i. m. 115-116). Az a gondolat, hogy a tudományos gondolkodás „minden fő jellemvonása alapján megegyezik az általános józan emberi értelem tulajdonságaival“ (Beszéd 258), és ez teszi képessé a kívánatos egység

megteremtésére, későbbi írásaiban még hangsúlyosabb lett,¹⁵ de már a három stádium törvényének első megfogalmazásában is benne rejtett.

A hit a tudományos bizonyosságban és a józan észben, s ebből következően abban, hogy a tudományos ismeretek, a „tények“ vonatkozásában végül is meg lehet haladni az emberi világ más szektorait tartósan jellemző zűrzavart, az a meggyőződés, hogy tudományos meggyőződéseink biztos alapokon nyugszanak, mert bizonyítottak, míg ízlésbeli, hitbeli és politikai nézeteink csak vélekedések — nos, ez a hit vagy meggyőződés még ma is áthatja egész gondolkodásmódunkat, kultúránkat, jelen van a tudományról folyó közbeszédben, ennyiben tehát valóban a Comte által elképzelt „pozitív“ korszakban élünk. Csakhogy Comte jóval többet állított, mint mi, pozitivisták utódai. Szerinte ugyanis a tudományok pozitíválódásából következett a politika pozitíválódása is, azaz: ha a tudományosan rögzített „tények“ tekintetében nem lehetséges nézeteltérés, akkor sem lehet a tudományos politika vonatkozásában sem. Comte nem ismerte el a morális, politikai és esztétikai vélekedések feloldhatatlan pluralitását.

Ezzel persze messze került attól a politikai liberalizmustól, amelynek egyik reprezentatív orgánumban, a Charles Dunoyer és Charles Comte (csak névrokon!) által kiadott *Le Censeur européen*-ben 1819-ben még publikált (Gouhier 1970, 408-409). Akkor még Saint-Simon környezetében a politikai gazdaságtannal foglalkozott, és Simon papával együtt lelkesedett annak Say-féle változatáért (i. m. 181-183). A politikai liberalizmus alapelvei és a hozzá kötődő klasszikus politikai gazdaságtan nyilvánvalóan összeegyeztethetetlenek voltak azzal a természettudományos indítatású tudományhittel, amely a húszas évek elején Comte gondolkodását jellemezte, így — bár Adam Smith munkásságát fontosnak tartotta — a politikai gazdaságtant már nem illesztette be a pozitív tudományok sorába.¹⁶ Egy 1824 novemberi levelében viszont nagyon meleg hangon emlékezett meg a „retrográd“ Joseph de Maistre-ről, a politikai konzervativizmus akkoriban a figyelem középpontjában álló szerzőjéről. Nem lehet kizárni, hogy a katolikus társadalomfilozófusokat, de Maistre-t, de Bonald-t és Lamennais-t már korábban is olvasta (Saint-Simon már a császárság idején pozitívan értékeltte de Bonald-t), de munkáiban csak 1824 után hivatkozott rájuk.¹⁷

Comte — legalábbis pályája első szakaszán — nem volt a szó pontos értelmében konzervatív vagy (az ő szóhasználatával élve) „retrográd“. De Maistre nagyrabecsülésének rendszerbeli okai voltak (s ezért nem tűnik véletlennek, hogy csak a három stádium törvényének „felfedezése“ után kezdett rá hivatkozni). Az 1822-ben írt Tervben nem volt világos — a másik kettővel ellentétben — az első, a teológiai stádium „funkciója“. A metafizikai stádium feladata pusztán kritikai, ez nyilvánvaló. A harmadik, a pozitív stádium azonos a tudományossággal. De miért nem lehetett rögtön pozitív az emberi gondolkodás? A kérdésre a válasz 1825-ben született meg, egy, a

¹⁵ Például: „Ugyanaz az alapvető tulajdonság, amely individuális tekintetben a pozitív szellemet arra rendeli, hogy megteremtse az eddig lehetetlen elméleti harmóniát, kollektív alkalmazását tekintve arra hívja fel, hogy nem kevésbé szükségszerű módon határozza meg a morális és intellektuális közösséget (communion), amely teljesebb, kiterjedtebb és stabilabb, mint bármilyen vallási közösség“ (Cours VI. 60,82 3).

¹⁶ Az értékről, hasznosságról és termelésről folytatott közgazdaságtani vitákat a középkor skolasztikus vitáihoz hasonlította (i. m. IV 47, 215).

¹⁷Lásd ezekre Gouhier 1970,233 sk.

saint-simonisták *Le Producteur* című folyóiratában¹⁸ publikált tanulmányában. A pozitív módszer előrehaladása lassú — írta. A pozitív tudományosság nagyszámú előzetes megfigyelést kíván meg. „Márpedig [...] az abszolút empirizmus lehetetlen [...] Hacsak nem kapcsolja a tényeket valamiféle magyarázathoz, az ember természeténél fogva képtelen arra, hogy egymáshoz illessze a tényeket és valamiféle következtetést vonjon le belőlük, és arra is képtelen, hogy gondosan megfigyelje és gondosan rögzítse azokat. Egyszóval, ugyanúgy nem lehetséges rendszeres megfigyelés valamiféle elmélet nélkül, mint ahogy pozitív elmélet sem lehetséges rendszeres megfigyelések nélkül“ (Considérations I. 186). Comte érvelése a tudományos munka ismeretéről, az előfeltevések nélküli tapasztalatszerzés (az „abszolút empirizmus“) lehetetlenségének belátásáról tanúskodik. Ezt a belátást a három stádium modelljébe beillesztve az a feltevés adódik, hogy a teológiai elképzelések funkciója éppen az első rendszeres megfigyelések lehetővé tétele. Comte ezt a felismerést 1826 után írt főművében is hangsúlyozta (lásd Cours IV 48, 334-335, 51, 531, 535-536) Comte-nak ezért tudományos-filozófiai oka is volt arra, hogy bizonyos megértéssel szemlélje de Maistre igyekezetét a középkori monarchia és a pápaság felértékelésére.

De Comte-nak más oka is volt, hogy rokonszenvezzen de Maistre tekintélyelvű elképzeléseivel. A három stádium modelljéből az következett, hogy a civilizációs és szellemi fejlődésnek *van* végpontja. A pozitív stádium után nem következhet más. „A természet törvényeinek lehető legpontosabb és legteljesebb megismerése, majd ennek folytatásaként annak a hatásnak a kutatása, amelyet az emberi faj a külső világra hivatott gyakorolni, íme ezek az emberi szellem törekvéseinek igazi és állandó tárgyai, mihelyt egyszer elsődleges nevelése befejeződött. A pozitív filozófia az ember végleges állapota tehát, s csak értelmi tevékenységünk megszűnésével szűnhet meg“ (Considérations I. 193). Minthogy a pozitív filozófia és tudomány „végleges, befejezett“ (legalábbis módszertanát illetően) képviselőinek — a tudósoknak - kitüntetett hely jár. Comte elmélete értelmében ők az igazság birtokában vannak, ennek megfelelő pozíciót kell elfoglalniuk a társadalomban. Comte úgy vélte, hogy a forradalmi korszak legfontosabb előítélete az volt, hogy nincs szükség a világi hatalomtól elkülönített szellemi hatalomra (pouvoir spirituel) (Considérations II. 241). A szellemi hatalom szükségességének tagadása Comte szerint nyilvánvaló tévedés volt. Éppenséggel a legfontosabb az elmék (esprits) újjászervezése, szükséges egy új (funkciójában a teológiaihoz hasonló, de tartalmában attól eltérő) szellemi rend megteremtése, valami olyan létrehozása, mint amilyenek a középkori pápaságot de Maistre képzelte. Ha ez nem történik meg — jósolta Comte -, a társadalom az anarchia, a magánérdekek, a korrupció, végül pedig mindezen bajok elkerülésére a despotizmus áldozata lesz (i. m. II. 246-255). Erre a szellemi hatalomra azért is szükség van, mert a tudósok — ahogy erről fentebb már szó volt — az igazság, a biztos ismeretek birtokában vannak. Csak ezekre a tudományos bizonyosságokra építhető az újjászervezés, de ennek előfeltétele, hogy a tudósok megkapják a nekik járó helyet a társadalomban. Ezt a szellemi hatalmat ugyanakkor el kell különíteni a világi hata-

¹⁸ Comte nem maga kereste meg a saint-simonistákat. Saint-Simon halála után a *Le Producteur* egyik szerkesztője fordult hozzá, s Comte, nem nagyon szívesen, de engedett a kérésnek, különösen azért, mert ekkor igen szűkében volt a pénznek (Gouhier 1931, 149-150). *ALe Producteur*-ben publikált két cikksorozatot a *Tervvel* együtt később felvette fiatalkori, de érvényesnek tartott „munkácskái“ (opuscules) gyűjteményébe.

lomtól: egyrészt, mert magasabb rendű, megelőzi a tulajdonképpeni politikai cselekvést, másrészt azért, mert — Comte ezt világosan belátta — a gondolkodás, a szellemi alkotás szabályai, eljárásai különböznek a politikai cselekvésétől. Comte-nak a „szellemi hatalom“ szükségességével kapcsolatos fejtegetései határozottan anti-liberális színezetűek.¹⁹ Nem csoda, hogy katolikus oldalról Lamennais üdvözölte a saint-simonista folyóiratban megjelent cikkeket, és találkozott az akkor már elég nyomott hangulatú pozitívista filozófussal (Gouhier 1931, 150).²⁰

Comte maga is átállt volna a „retrográd“ oldalra?²¹ Nem szabad elfelejteni, hogy az új szellemi hatalom szükségessége a három stádium pozitívista modelljéből, Comte tudományfilozófiájából következett. A tudományhit elválasztotta Comte-ot a politikai romantikusoktól.

A tudományfilozófiából először is az következett, hogy az elméletet és a gyakorlatot, a szellemi és a világi hatalmat, vagyis „a terv vezérlő eszméjének kidolgozását“ és a hatalommegoszlásra, az intézményekre vonatkozó „gyakorlati vagy időbeli munkálatokat“ el kell választani egymástól (Terv 38). Comte, ahogy ez egy volt műszaki főiskoláshoz illik, úgy vélte, hogy az elméleti munkának kell irányítania a gyakorlatit, a tudósnak a mérnököt, a mérnöknek a kivitelezőt. Saját feladatának tekintette a gyakorlati munkálatok általános irányítását is, de a kettő összekeverését nem tartotta kívánatosnak, ezért külön munkában dolgozta ki az elméleti feltevéseket (ez volt a Cours), külön munkában (a Systéme-ben) az ebből következő gyakorlati iránymutatásokat.²²

Comte elfogadta, de egyben relativizálta is a „retrográdok“ gondolatait.²³ A szellemi fegyelmet szükségesnek tartotta, s ebből a szempontból, modern kifejezéssel szólva, funkcionálisan hasznosnak tartotta munkásságukat. Értelemszerűen két okból sem fogadhatta el azokat a premisszákat, amelyekből ez az áramlat kiindult. Egyfelől a rend, amelyre Comte gondolt, a pozitív tudományos törvényekből és nem transzcendens eredetű parancsokból és kinyilatkoztatásból következett. Úgy hitte, tudományosan ugyanúgy igazolta az új szellemi hatalom szükségességét, ahogy a természettudósok a törvényeiket. A Comte által elképzelt rend tudományos és nem teológiai lett volna. Másfelől a három stádium törvénye és a Tervben ezzel kapcsolatban felvázolt elképzéléseket kifejtő nagy összefoglaló munka egyaránt az emberi *szellemhaladásáról* beszélt²⁴ — márpedig ez a „retrográd iskola“ kiindulópont-

¹⁹Igaz viszont, hogy valamilyen formában összeegyeztethető volt a liberalizmussal is, hiszen Mill és Comte levelezésük első szakaszában, amikor egymást felüllicitálva ismételték, hogy mennyire egyetértenek, éppen a politikai hatalomtól elkülönült „szellemi hatalom“ mindkettőjük által vallott szükségességét emelték ki mint közös meggyőződést (Mill-Comte, 3 5 sk).

²⁰Röviddel ezután, betegsége kezdetén is, Comte először hozzá fordult (Gouhier 1931, 158).

²¹Nisbet (1993, kül. 26-31) és Marcuse nyomán Berényi Gábor egyébként meggyőző és értő tanulmányában (1979, 408[^] 14) Comte-ot egészében a konzervatívokhoz közel állónak rajzolja. Ez szerintem a húsz-harminc éves Comte-jára vonatkozóan tévedés.

²²„E tekintetben fel kell ismerni általános elvként, hogy minél kiválóbb lesz e művészet [a politika művészete], annál fontosabb, hogy egyfelől az elmélet tisztán el legyen különítve a gyakorlattól, másfelől, hogy az előbbi minden műveletben magának megőrizze a hatékony irányítást“ (Cours VI. 60, 821).

²³Ahogy ezt később, a Cours első előadásában kifejtette, a filozófia első szakaszának szükségszerűen teológiai jellege nem a teológia immanensen értékes voltából, hanem logikai megfontolásokból következett (i. m. 1.1.7-8).

²⁴Különösen gyakran beszélt szükségszerű haladásról Comte a Cours „esztörténeti“ 47. előadásában (47. IV 47, 183-187) és a módszertani elveit összefoglaló 48. előadásban (IV 48, 290 sk).

jávai (amely a forradalmat a francia társadalmat bünei miatt sújtó isteni büntetés-ként interpretálta) nem volt összeegyeztethető.

Comte azonban, mint már láttuk, egyelőre nem a pozitív politika kidolgozásával foglalatzkodott, ezért az új, tudományos szellemi hatalom létrehozására vonatkozó ötleteit sem bontotta ki igazán részletesen, hanem a három stádium modelljében implikált tudományfilozófiai és tudománytörténeti feltevések kifejtésébe kezdett. 1826 januárjában arról értesítette barátait, hogy belépődíj ellenében látogatható előadássorozatot indít, amelyben a pozitív tudás állapotát fogja felmérni.²⁵

Ami az előadássorozat tudományos oldalát illeti, az a korábbi munkák logikus folytatása volt. A belépődíj ténye azonban jelzi, hogy a dolognak volt egy nagyon is materiális oldala. Comte 1825 februárjában polgári házasságot kötött Caroline Massinnel. Az ifjú Madame Comte előélete a polgári erkölcs mércéi szerint nem volt szeplőtelen. Tanultnak sem volt mondható, de házassága előtt egyebek mellett matematika órákat is vett jövőző férjétől, aki értelmi képességeit mindig méltányolta. 1825 közepén Caroline ugyan bizonytalan forrásból szerzett valami kis pénzt, de a házaspár kasszája hamar kiürült. A belépődíjas előadások így a pénzügyi egyensúly helyreállítását szolgálták.

Az előadássorozat Comte lakásán, 1826. április 2-án jól indult: a közeli barátok, évfolyamtársak mellett a korszak jeles tudósai iratkoztak fel a résztvevők listájára (az akkor Párizsban időző A. von Humboldt, Blainville és Poinot, az *Institut* tagjai). 1826. április 12-én a harmadik előadásra érkezők zárt ajtókat találtak. Comte a megfeszített munka és egy Caroline időleges távozásával végződő veszekedés következtében összeomlott. Elmegyógyintézetbe került, ahonnan 1826. december 2-án engedték ki, „nem gyógyult” minősítéssel. Lassan mégis újrakezdte a munkát, s 1829. január 4-én újra elindította előadássorozatát, ismét illusztris közönség előtt (a matematikus Fourier, Blainville, Poinot, Navier, valamennyien akadémikusok, a patológus Broussais, barátok — még elmegyógyintézeti orvosa is), s ezúttal be is tudta fejezni. 1829. december 9-én népszerűbb formában újrakezdte az Athénée előadótermében, s 1830. július elején az előadások írott szövegének első kötete is megjelent: a *Cours de philosophie positive*. Ezt az elsőt 1842-ig még öt, egyre terjedelmesebb követte. Ezzel a mintegy háromezer oldallal Comte a Tervben jelzett feladatok (Terv 74) közül az elsőt teljesítette: „az emberi szellem általános fejlődésével kapcsolatos történeti megfigyelések rendszerét” dolgozta ki, de még hozzá sem kezdett a pozitív nevelési rendszer és a pozitív politika elveinek felvázolásához.

A *Cours* már a terjedelme miatt is fantasztikus irodalmi teljesítmény. Új, gondolkodását radikálisan más irányba fordító belátásokra Comte azonban ebben az életét tizenkét évig kitöltő munkában nem jutott. A tudományok eredményeinek számbavétele és további fejlődésük előrejelzése mutatta Comte áttekintő képességét. Közben persze tévedett is, és olykor elég vaskosan: a valószínűségszámítással kapcsolatos véleményét már idéztem. De az asztrofizikát is eltévelyedésnek ítélte, a szerves kémia önállóságát vitatta, a sejtelméletet elvetette (de ezt a véleményét később korigálta), a pszichológiát nem tartotta önálló tudománynak (bár csak az introspektív pszichológiára gondolt). A hatalmas anyagból két mozzanatot érdemes kiemelni: a „pozitivisták” módszertan mibenlétét és a szociológia vázlatát.

²⁵ A következőkre lásd Gouhier 1931, 136 sk.

A *pozitív* szó bizonyára annyira magától értetődő, köznyelvi szó volt Comte számára, hogy igen kevés gondot fordított a meghatározására.²⁶ A könyvsorozat címében a „pozitív“ jelző mindenekelőtt a sorozat összetartó alap gondolatára utalt: ez pedig a három stádium törvénye volt, s a kifejtés módszertani egysége ebből következett. A három stádium törvénye elsősorban azt követelte meg, hogy Comte demonstrálja a pozitív tudományok *módszereinek* bizonyos mértékű egységét (Cours I. 1, 45). E vonatkozásban azonban Comte-nak óvatosnak kellett lennie. A három stádium törvényén alapuló tudományrendszertan (ezzel foglalkozott a Cours 2. előadása) azon az elven alapult, hogy a tudományok — mint már láttuk — nem válhatnak egyszerre pozitívvá, hanem csak a tárgyak növekvő bonyolultságának megfelelő sorrendben.²⁷ Más szóval: a tudományok lényeges szempontból különböznek, ezért módszerük is szükségképpen különböző: „...egy ugyanazon alapvető tudomány egészen belül az általános pozitív módszer folyamatosan, de ugyanazon módon változik, míg eltérő és egyre inkább összetett módosulásokon megy keresztül, amikor az egyik tudományról a másikra térünk át“ (Cours I. 2, 88, vö. Cours IV. 48, 229). A módszer tehát ugyanaz, de minden tudományban másként működik — ez nem más, mint a tudományok különbözőségére vonatkozó tézis más megfogalmazása.

Comte „munkácskáiban“ és a Coursban visszatérően szerepel, hogy a tudomány *megfigyelésen* alapul. A szociológia módszertani elveit kifejtő 48. előadás szerint a megfigyelésnek kell alárendelni a képzelőerőt (imagination), a (megfigyelt) tényeknek kell alárendelni a tudományos fogalmakat (Cours IV. 48, 234-235). Comte a tudományos tapasztalatszerzés olykor három (i. m. IV 48, 329), olykor öt (i. m. VI. 58, 710 sk) módját különböztette meg: a matematikai bizonyítástól mint szükséges, de meghaladandó gondolkodási formától továbbhaladva már a geometriában megtaláljuk az asztronómiában teljesen kifejlődő tiszta megfigyelést, a fizikával jelenik meg a tulajdonképpeni kísérletezés, a kémiában az osztályozás és a nomenklatura eljárása, a biológiában az összehasonlító módszer, amely a szociológiában történetivé válik (a kémia és szociológia ebben az értelemben vett módszertani önállósága az ötös modellben jelenik meg). A tiszta megfigyelés és a kísérletezés alkalmazását a szociális fizikában kizárta, csak az összehasonlító történeti módszert tartotta alkalmazhatónak, csak ez lehet szerinte a tudomány és a politikai logika rendszerének alapja (Cours IV 48, 360). A történeti tapasztalatszerzés az egész társadalmi fejlődés áttekintését kívánja meg Comte szerint (i. m. IV 48, 363), a különböző civilizációs szakaszok átfogó ábrázolását és összehasonlítását. Comte-nak nem volt jó véleménye a kortárs történetírásról: a történészek „összefüggéstelen ténykompilációiból“ kell úgymond átvenni azokat az ismereteket, amelyek megvilágítják „a társadalmiság alapvető törvényeit“. De ehhez meg kell őket tisztítani az egyedi és lényegtelen részletektől, amelyek a helyvel, éghajlattal stb. kapcsolatosak (i. m. V 52, 11). Az így felfogott történelmet természetesen a szociológia alá kell rendelni. Comte-nak munkáját ezekre a módszertani megfontolásokra támaszkodó kvázi-történeti fejtegetésekkel zárta le (a Cours V és VI. kötetében).

²⁶ Ennek a gondatlanságnak a kései eredménye-e, de mára a „pozitivistá“ jelző sokféle alkalmazása miatt annyira kiüresedett, hogy ma már kortársainkra nagyjából csak szitokszóként használjuk.

²⁷ Az 1822-ben megfogalmazott terv kivitelezése során persze Comte belátta, hogy ez az elméletileg meghatározott sorrend csak tendenciájában esik egybe a valóságos történeti sorrenddel (Cours I.2,68).

A *történeti összehasonlítás* mint tapasztalati megismerési forma előnyben részesítése összefüggött azzal, hogy Comte a szociális fizikában suba alatt mégis lemondott a tulajdonképpeni empirista eljárásról. Még mielőtt a történeti összehasonlításról értekezett volna, leszögezte, hogy „... a továbbiakban a társadalom számos alkotóelemének egyikét sem szabad többé abszolút és független módon szemlélni, hanem csak is mint az összes többi elemmel kapcsolatban állót kell felfogni, úgy, hogy egy alapvető szolidaritás kösse őket szorosán és állandóan“ (i. m. IV 48, 259). A társadalmi jelenségek vizsgálatának különböző szakaszait tehát nem lehet egymástól elszakítani (i. m. IV 48, 281), vagyis egyfajta *holisztikus* szemléletet kell érvényesíteni. Ezt Comte már az egyik korábbi „munkácskájában“ is leszögezte: „... a társadalmi törvények kutatása közben a gondolkodásnak szükségképpen az általánostól kell a különös felé haladni, azaz egészében kell megragadnia az emberi faj fejlődésének totalitását [...] s aztán fokozatosan kell lejjebb szállnia, mindig növekvő pontosságot elérve [...]“ (Considerations I. 200-201).²⁸ Kétségtelen, ha a társadalmi fizikára az a feladat hárult, hogy alig megszületvén a tudományos fejlődés egészének áttekintéséhez nyújtson alapot, nemigen maradt ideje a társadalmi tények egyenkénti megfigyelésére. A Cours vasok kötetében igen kevés a durkheimi értelemben vett társadalmi tény. Comte többnyire az alapelvek körülményes és olykor bosszantóan önismétlő bemutatására és egyfajta általános történelemre szorítkozott.

Comte pozitivistá metodológiájának lényeges eleme az *oksággal kapcsolatos* fejtegetése, amely annyi félreértésre és rosszindulatú félremagyarázásra adott alkalmat. Rögtön a Cours első előadása elején kifejtette, hogy a metafizikai stádiumból kiszabaduló gondolkodás lemond az abszolút fogalmakról, a világegyetem céljának és eredetének, a jelenségek belső okainak kereséséről, s megelégszik invariábilis viszonyaik megállapításával (Cours I. 1,4). „Láthatjuk a fentebb elmondottakból, hogy a pozitív filozófia alapvető jellegzetessége az, hogy minden jelenséget változatlan természeti törvények alá vetettnek tart, s ezek pontos felfedezése és a lehető legkisebb számra való redukálása erőfeszítéseink egyetlen célja, miközben teljességgel elérhetetlennek és számunkra értelmetlennek tekintjük annak a keresését, amit akár első, akár cél-okoknak tekintenek“ (i. m. 1.1,11-12). Elfogulatlanul olvasva nehéz ebből a szövegből arra következtetni, hogy Comte agnosztikus lett volna, mint ezt mondani szokták.²⁹ Az „ok“ fogalom jelzői arra utalnak, hogy Comte az Arisztotelész-féle okokra gondolt. A modern természettudományokon nevelkedve ezt a felfogást joggal tartotta használhatatlannak.³⁰ Az „ok“ keresése Comte számára azt jelentette volna, hogy valami, a „jelenségek“ mögött rejtőző, empirikus úton hozzá nem férhető „lényeket“ kellene keresni, ami természetesen csak akadályozhatja az igazi tudományos munkát. Comte a tudomány feladatának a törvények kutatását tartotta, és feltételezte, hogy „a világban változatlan és megváltoztathatatlan törvények uralkodnak. Ezeket a törvényeket megismerhetőknek tartotta. Egy levelében az összes

²⁸ Ezzel a holisztikus szemlélettel függ össze, hogy — egy Pascal-idézetet kontextusából kiemelve és megcsonkítva — az egész emberi történelmet mint egyetlen örök életű és örökké tanuló ember történetét akarja felfogni (i. m. IV. 47,186).

²⁹ Sajnos R. Várkonyi Ágnes kiváló és Comte-tal rokonszenvező munkája is átvette (1973,44) ezt a vulgáris marxista (egy időben a filozófiában kötelező) értékelést.

³⁰ Ismerte-e Comte Hume-nak az oksági elvvel kapcsolatos szkeptikus írásait? Nem tudni. Hume mint történész népszerű volt Saint-Simon körében, s Comte biztosan ismerte ezeket a munkáit, mert leveleiben elolvasásra ajánlja őket barátjának (Gouhier 1970, 198).

jelenség változtathatatlan törvények alá vettségét a pozitívizmus „legalapvetőbb dogmájának“ minősítette³¹ (Lévy-Bruhl 1902, 62).

A végső okokhoz és cél-okokhoz hasonló értelmetlen problémák vizsgálatát, a megoldhatatlan kérdések kutatását Comte a *metafizikai gondolkodás* sajátosságának tekintette. A pozitív kutatásból ezeket szerinte egyszerűen takarékosági megfontolásból ki kell zárni. Ez az a pont, ahol pozitívista metodológiája közvetlenül érintkezik a modern pozitívista metodológiával. A Cours eredményeit összefoglaló és népszerűnek szánt előadásában szinte a huszadik század pozitívista filozófusait idéző megfogalmazásban beszélt arról, hogy mi a pozitív stádium jellegzetessége: „Mostantól fogva viszont *alapszabályként* fogadja el ez a logika, hogy nem lehet valóságos és érthető értelme egyetlen állításnak sem, amelyet nem lehet szigorúan visszavezetni valamely különös vagy általános tény egyszerű kimondására“ (Beszéd 208). A pozitívista metodológia mindig egyfajta gondolatrendőrségként is működött. Fő célja az volt, hogy kikapcsolja a gondolkodásból azokat az elemeket, amelyek hasonlatosságukkal csak akadályozzák a tudományos haladást, az egyszerű gondolkodást. Comte szerint a tudományos gondolkodás és a társadalmi béke számára a legnagyobb veszélyt a metafizikai problémák sokasága, a kritikai gondolkodás elterjedtsége jelentette. A „retrográd“ gondolkodókkal ellentétben úgy vélte, hogy a tudomány átalakulása küszöböli ki ezeket a veszélyes kérdéseket, amennyiben kimutatja, hogy nem is igazán (tudományos) kérdések. A pozitívizmus igazán hatékony öröksége ez a gondolat lett: az a hiedelem, hogy a tudomány, a biztos alapokon nyugvó tudás felszámolhatja a társadalmi és egyéni élet nyugtalanító kérdéseit, a konfliktusokat, a tudás bizonytalanságát.

Comte módszertani elképzeléseinek lényeges eleme volt az, amit ő *relativizmusnak* nevezett. Ez a relativizmus bizonyos értelemben tudományfelfogásából következett: ha az egyes tudományok tárgyuk eltérő bonyolultsági foka miatt különböznek egymástól, a törvények, amelyeket megállapítanak, szükségképpen különbözőek. Az abszolút, teljes megismerésre törekvés illuzórikus (*chimérique*) (Cours IV. 48, 238). Tulajdonképpen csak egy általános törvény van: a három stádium törvénye, de az is egy speciális tudomány, a szociális fizika törvénye, és csak a tudományok fejlődésének általános menetét írja le, az egyes tudományok speciális törvényeivel nincs semmiféle tartalmi kapcsolata. A relativizmus elve a szociális fizikának is az alap gondolata volt. A metafizikai stádium meghaladása, a képzelőerőnek a megfigyelés alá rendelése azt is megköveteli, „hogy a politikai elképzelések elveszítsék abszolút jellegüket, és relatív jellegűek legyenek az emberi civilizáció szabályosan változó állapothoz igazodva“ (i. m. IV. 48,250). A politikai rendszernek tehát a társadalmi állapothoz kellett igazodni. Comte ennek megfelelően tett kísérletet az emberi szellem fejlődésének összefoglaló (a hiú történeti erudícióval szemben a részletektől és a partikuláris tényektől eltekintő) ábrázolására.

Ez a kétségtelenül komolyan vett relativizmus különös módon párosult azzal a relativizmust szigorúan kizáró meggyőződéssel, hogy a történelem menetét szigorú egyetemes érvényű törvény határozza meg, hogy a civilizáció és a tudomány történetében van haladás. Láttuk már, hogy a fejlődés kezdetén nem a véletlen okok

³¹ A törvények változhatatlanságába vetett hite miatt tartotta a valószínűségszámítást „illuzórikus elméletnek“.

állhattak, hanem az emberi ismeretszerzés természetéből fakadóan csak a teológiai korszak. Comte szerint ugyanilyen egyetemes érvényű okok vezettek a teológiai korszak felbomlásához is. Igaz ugyan, hogy az első megfigyelések csak a teológiai elképzelések által nyújtott keretben voltak lehetségesek, de mivel ezek a szó szigorú értelmében megfigyelések voltak, így „a pozitív filozófia elemi csirája éppen olyan ősi, mint magáé a teológiai filozófiáé is“ (i. m. IV 51, 555). A megfigyeléseknek teret adva a teológiai korszak szükségképpen a saját felbomlását készítette elő, mindezekelőtt azért, mert lehetővé tette egy, a tudománnyal foglalkozó „spekulatív osztály“ létrejövetelét (i. m. IV. 51, 541-549). Minthogy a történeti fejlődés menetét megismerhető törvények szabják meg, a történelem általános irányát tekintve Comte szerint nincs okunk arra, hogy szkeptikusak legyünk. Ez nem relativista álláspont.

Comte egyre mélyebben hitt abban, hogy a szociális fizika kidolgozásával és a pozitivizmus győzelmével a tudománytörténet valóban lezárul, s csak erről az állásponttól volt hajlandó elismerni a megelőző korszakok (mint láttuk, elsősorban a teológiai korszak) és más gondolkozási formák viszonylagos jogosultságát. Az első, a „történelem végére“ vonatkozó feltevés nélkül nem állt meg az a rendszer, amelynek belső szerkezetét a szaktudományok *fokozatos* pozitíválódását tételező második, az egyes korszakok viszonylagos jogosultságát állító feltevés jelölte ki. Comte tudománytörténeti relativizmusa látszólagos volt. Feltevéseit az tette összehangolhatóvá, hogy végső soron tagadta a relativizmust: a teológiai, metafizikai és pozitív stádiumok szerinte nem (lehetnek) egyenrangúak, pedig egy igazi relativizmus ezt jelentené.

Az 50. és 51., a *társadalmi fizika* elméleti részeit kifejtő előadások a Cours tudománytani feltevéseit bemutatók merészségéhez és eredetiségéhez képest meglehetősen üresek. Comte mentségére elmondható, hogy a társadalmi fizika igazi tartalma, igazi tudományos hozadéka éppenséggel a tudomány- és civilizációtörténet. A társadalmi fizika vagy szociológia tudományos funkciója az volt, hogy bemutassa a tudományok pozitívvá válását, tartalma nem más, mint a tudományok osztályozása. Comte erre összpontosította figyelmét, energiáit. A szociológia ebben a rendszerben az a (szinte) üres hely, ahonnan az egész tudományos civilizációs fejlődés feltárult. Ez a funkció alapozta meg a szociológia létjogosultságát. Ugyanakkor a szociológia tudománytani funkciója szinte feleslegessé is tette a szociológia tartalmi kidolgozását, illetve a történet vázolata volt maga a tartalom.

A comte-i szociológia eredeti formájában folytathatatlan volt. Civilizációtörténetként, a gondolkodás és a tudományok történeteként lehetett tovább vinni.³² Aki szaktudományként gondolta el a szociológiát, annak szükségképpen le kellett mondanania Comte nagyívű, a tudományfejlődéssel kapcsolatos koncepcióiról. Persze tagadhatatlan, hogy a szaktudományos szociológia néhány gondolatának előzménye meglehetősen a Cours-ban. Durkheim *A társadalmi munkamegosztásról* című munkájának több kulcsfogalma embrionális formában ezekben az előadásokban megtalálható.³⁴ A családról,³⁴ a nők és férfiak értelmi képességeinek különbségéről és a nők

³²Littre, Lewes, Taine, Buckle ebben az értelemben voltak Comte folytatói. Lásd R. Várkonyi 1973.

³³Durkheim sosem tagadta, hogy tanult Comte-tól. A jellegzetes durkheimi fogalmak közül a mechanikus és organikus szolidaritás fogalmának előzményeit lásd Cours IV 50,472-473, a munkamegosztás társadalmi szolidaritást teremtő erejéről lásd Cours IV 50,478-479, a morális sűrűség fogalmának megelőlegezését lásd Cours IV 51,513, a kollektív tudat fogalmát Cours IV 51,543.

³⁴Talán ez volt a saját családdal igazán soha nem rendelkező Comte legkedvesebb témája.

elkerülhetetlen természeti alárendeltségéről szóló fejtegetések³⁵ aligha tarthatnak igényt tudományos érvényességre, noha bizton érdeklik a tizenkilencedik, századi közgondolkodás kutatóit (lásd Cours IV 50, 447). Módszertanilag és elméletileg a társadalmi statika és dinamika megkülönböztetése volt Comte szorosabban szociológiai fejtegetései közül a legfontosabb. A megkülönböztetés bevallottan az anatómia és a fiziológia közti orvostudományi és biológiai különbségtétel analógiájára épült. Elkülönítette a társadalom létfeltételeinek és mozgástörvényeinek elemzését (i. m. IV. 48,254). Ez a különbségtétel gyakorlati jelentőségű, mondta Comte, hiszen megfelel „tökéletes pontossággal a rend és haladás kettős, szorosan politikai értelemben vett fogalmának“ (i. m. IV 48,255). A dinamikának szentelt fejtegetések (51. előadás) középpontjában természetesen a három stádium törvénye állt, mint ahogy a Cours V és VI., „történeti“ kötetei is ezt a sémát követték. Comte a Cours-ban sokkal több erőt és oldalt szentelt a dinamika kérdéseinek, azaz egyfajta szociológiai történelemnek, mint a statikának.

A társadalmi statika annak a szellemi és politikai „konszenzusnak“ a feltételeivel foglalkozott, amelynek meglétét a társadalom újjászervezése szempontjából Comte elengedhetetlennek tartotta. Comte elégedett volt statika és dinamika, rend és haladás összefüggésének a kimutatásával, hiszen ez pontosan kifejezte azt a törekvését, hogy függetlenítsé magát a liberális miliőtől is és a „retrográd iskolától“ is. Bár a Cours dominánsan a társadalmi dinamikával foglalkozott, azaz a három stádium törvényét demonstrálta tudománytörténeti és kvázi-történeti fejtegetésekben, a 48. előadásban, ahol felfedezte az elméleti és politikai fogalmak eme örvendetes egybeesését, a „statika“ vagy „rend“ szempontjának módszertani következményeit is kiaknázta. A társadalmi szervezet (a statika) törvényeinek legfontosabb elve, mint láttuk, az „egyetemes egyetértés“ (consensus universal), vagyis a jelenségek kölcsönös függősége (Cours IV 48, 258). Ez a „konszenzus“ a *munkamegosztásos* (azaz a durkheimi értelemben vett organikus) szolidaritás, ahogy Comte mondta is: „...a különböző emberi munkák folyamatos felosztása az, ami lényegében a társadalmi szolidaritást alkotja...“ (i. m. IV 50, 478-479). Comte, amikor „konszenzusról“ beszélt, nemcsak az egyetértésre, a közös célokra, a társadalom morális egységére gondolt, hanem az egyes tevékenységek rendszerszerű összefüggésére is. Ezt az összefüggést annak mintájára gondolta el, ahogy az élővilágban a szervezet, az élő organizmus a külvilággal, a „milióvel“ szemben egységet alkot.

A munkamegosztás Comte korában már a társadalommal foglalkozó elmélkedések és a rohamosan intézményesedő gazdaságtan központi témája volt. A fenti kettős értelemben vett „konszenzus“ és a munkamegosztás összefüggését Comte-nak nem kellett felfedeznie, s nem is vesztegetett sok energiát formáinak és fejlődésének bemutatására. A munkamegosztás és a szolidaritás közti, már idézett pozitív kapcsolat megállapítása után bőségesen foglalkozott a munkamegosztás káros hatásaival is. Ugyanabban az előadásban, ahol a munkamegosztásos szolidaritásról beszélt, hivatkozott a munkamegosztás káros hatásait felismerő közgazdászokra. A későbbi, „történeti“ előadásokban keményebben fogalmazott. A városi ipari társadalmakban „an-

³⁵ A nők morális alárendeltségét és a családi kapcsolat felbonthatatlanságát valló Comte-nak keserűen kellett tapasztalnia, hogy Madame Comte nem volt hajlandó elviselni férje szükségszerű felsőbbiségét, s ezért — mint már említettem — többször is elhagyta családi fészket.

nak kárhozatos egyetemes következményeképpen, hogy az individualizmus és a specializálódás szellemének túlsúlya növekszik, a morális fejlődés erősen lemaradt az anyagi fejlődés mögött“ (Cours VI. 56, 265). Az ipari társadalmakban hiányzik mindenfajta rendszeres morál, mindenkit csak a saját érdeke köt le, szemben „a régi katonai társadalmasuláshoz tartozó csodálatos renddel“ (!) (i. m. VI. 56, 266). Az egyetlen kiút ezért „az ipari mozgalom megfelelő rendszerezésében lelhető fel, amely viszont elválaszthatatlan az általános újjászervezés közvetlen kidolgozásától“ (i. m. VI. 56,267).

Comte-ot azonban nemcsak az ipari munkamegosztás negatív szociális hatásai, hanem a tudományos specializáció baljós hatásai, „a kizárólagos specializálódás szellemének káros intellektuális következményei“ (i. m. IV 50,482) is intenzíven foglalkoztatták. Sajnálatosnak tartotta, hogy „az emberi agyat kizárólagosan és folyamatosan valamiféle egyenletek megoldására vagy rovarok osztályozására használják“ (i. m. IV 50,484, és VI. 57,391 sk). Nem Comte volt-e az, aki a tudományok és a tudományos módszerek tárgyak eltérő bonyolultságából fakadó szükségszerű különbözőségét hirdette, nem ő volt-e az, aki a matematikát azért tartotta alkalmatlan eszköznek a szociális fizikában, mert fizika és szociális fizika lényegében különböznek, nem ő hangsúlyozta-e a biológiai módszereknek a fizikai és kémiai módszerektől való eltérését? Comte specializáció-ellenessége persze jól érthető, ha arra gondolunk, hogy a tudományok különbözőségének felismerése nála együtt járt azzal a belátással, hogy a szociális fizika nézőpontjából az egész tudományos rendszer mégis egységesnek, egy fejlődési sort alkotónak mutatkozik. Az az elme, amelyik ezt az egységet felismeri, nem lehet egyoldalúan specializált. Comte-nak már csak azért is bírálnia kellett a tudományos munkamegosztást, hogy a saját missziójába vetett hitét megerősítse.

A tudományos specializáció elleni kirohanások egy érdemtelenül mellőzött ember panaszai. Hiába sikerült tizenkét év alatt a Cours nagyszabású vállalkozását befejeznie, az áhított céltől, a tudományos rendbe való bejutástól 1842-ben távolabb volt, mint valaha.³⁶ Két kisebb állást sikerült ugyan kapnia (1832-ben *répétiteur*, azaz tanársegéd lett az École Polytechnique-en, 1837-től pedig az országot járta a jelentkezőket felvételiztetve). A két állás, a magánórák jövedelmével kiegészítve szerény kispolgári jólétet biztosított, de hol volt ez az áhított professzori széktől, a tudományos elismeréstől! Pályázatait (1831-ben, 1835-ben, 1836-ban) mind elutasították, barátainak és jóakaróinak száma is egyre fogyatkozott. Comte a mellőzésre azzal reagált, hogy hosszú levelekben és újságcikkekben fejtegette, miként mellőzik őt, az igazi nagyságot a kisszerű, igazi tudományos és filozófiai áttekintésre képtelen tudományos bürokraták. Comte az összeesküvés igazi mozgatóját is felfedezte a fizikus Arago személyében.³⁷ 1844-ben egy népszerűnek szánt előadásban kifejtette, hogy a „vak és bomlasztó specializálódás“ miatt a tulajdonképpeni tudósok „leküzdhetetlen ellenszenvet táplálnak mindenfajta általános eszmével szemben, s teljesen képtelenek valóban méltányolni akár csak egyetlen filozófiai fogalmat is“ (Beszéd 316-317).

Hiába figyelmeztette viselkedésük morális és filozófiai helytelenségére e bürokratákat és kisszerű tudósokat, 1845 elején nekik köszönhetően elvesztette felvételiz-

³⁶A következőkre lásd Gouhier 1931,182 sk.

³⁷A leleplezés a Cours VI. kötete elejére *beiktatott Személyes előszóban* történt, Aragótól üzleti tekintetben is függő kiadója őszinte rémületére.

tetői állását és a vele járó szerény jövedelmet. Ráadásul Madame Comte is megijedt attól a makacsságtól, amellyel férje kereste a bajt, s negyedszerre és véglegesen elköltözött tőle (bár előadásait továbbra is látogatta, s amennyire tőle tellett, igyekezett segíteni egyre furcsábban viselkedő férjén, aki viszont — miközben pozitivistá átkokkal sújtotta — ingadozó jövedelme felét továbbra is neki adta).

Ha Comte egyre távolabb került is attól a körtől, ahova be szeretett volna kerülni, más vonatkozásban nem volt ennyire sikertelen. 1841 óta levelezett John Stuart Millel. Ugyan Mill kezdeti lelkesedése annak arányában csökkent, ahogy egyre jobban megismerte barátját, de az ő révén Comte gondolatai Angliában hallgatóságra és követőkre találtak (Comte pedig 1845-ben gazdag angoloktól némi anyagi támogatást kapott). 1844 végén Emilé Littré a *National* című újságban egy cikksorozatot publikált Comte-ról, s ezzel a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tette a Cours nehezen emészthető gondolatait.

Comte életének nagy fordulatát azonban nem Mill vagy Littré ismeretsége, hanem Clotilde de Vaux-val, egy elhagyott feleséggel és egyben dilettáns nőíróval való találkozása hozta meg. Comte Clotilde-ot 1844 októberében látta először, s rövidesen beleszeretett. A szerelem (eleinte vagy mindvégig?) meglehetősen egyoldalú volt, de Comte életét teljesen felforgatta. A „páratlan év“ hamar véget ért: 1845 novemberében Clotilde tüdőbaja súlyosbodott, és 1846 áprilisában meghalt. Comte gondolkodása, viselkedése átalakult. Már életében kvázi-vallásos tisztelettel vette körül szerelmét, halála után az ő személye körül kezdte kiépíteni az Emberiség vallását, magát az Emberiség Főpapjának deklarálva. E vallás központi mozzanata a szeretet lett. Ebben a szellemben kezdte el írni a már korábban is tervezett *Pozitív politika rendszer-ét*.

Comte gondolkodása és viselkedése egyre furcsább lett. Azok, akiket inkább a tudományos tartalom érdekelt és kevésbé az akkori Párizsban amúgy gyakori messianizmus egy újabb válfaja, eltávolodtak tőle: Mill-lel 1847-ben megszakadt a kapcsolata,³⁸ Littrével megromlott a viszonya, s 1852-ben végleg szakítottak. A vallásos emberiségkultuszt szervező, a szeretet magasabbrendűségét hirdető filozófus valóban messze került a fiatal, szigorú tudományosságot követelő matematikustól. Elete végén Comte maga is úgy ítélte meg, hogy a negyvenes évek közepén változás állt be gondolkodásában. Egy levelében 1857-ben azt írta, hogy alapvető művében (a Cours-ra gondolt) az utókor „... csak kezdeti konstrukciót fog látni, az első élet munkáját, amely csak az utolsó kötetben tart a második élet felé, az összes többi kötet annak a tudományos presztízsnak rendelődött alá, amelytől csak a teljes mértékben vallási állapot szabadított meg“ (idézi Arnaud 1969a, 182).

A vallás és a benne kibontakozó szeretetkultusz feloldotta azt a belső rendszer-problémát, amely ugyan rejtve, de a korai írásokban is megvolt, de csak a Cours lezárása után lett nyilvánvaló. A Tervből tudhatjuk, hogy Comte a civilizáció és a tudományok történetét és rendszerét azért akarta megalkotni, hogy az legyen a politika pozitív bázisa (Terv 74).³⁹ Az új szellemi hatalom megteremtésének igényéről

³⁸1859-ben Mill már így írt Comte-ról: „... a társadalom zsarnokságát kívánja megteremteni az egyén felett [...] messze felülmúlva mindazt, amit az ókori bölcselők közül a rideg fegyelem legodaadóbb hívei valaha is kigondoltak politikai eszményként“ (Mill 1980,34).

³⁹1856-ban ezt írta egyik tanítványának: „Míg filozófiám adja a pozitívizmus nélkülözhetetlen alapját, politikám az, amiben majd az utókor fő alkotásomat látja, még intellektuális tekintetben is“ (idézi Arnaud 1969a, 174).

és ezáltal a társadalom újjászervezése elvi megalapozásáról nem mondott le a Cours írása közben sem. Csakhogy az alap gondolat kifejtése azt is világossá tette, hogy a szellemi és politikai cselekvésnek a pozitív filozófia segítségével feltárt lehetőségei korlátozottak. Bár — mint írta — a társadalmi jelenségek bonyolultságuk miatt a leginkább módosíthatók és az emberi beavatkozás leginkább a szociológiai törvények területén lehet hatékony, de mégis az alapvető törvényeknek alárendelt marad (Cours IV 48, 142-143). Ez az alárendeltség abban mutatkozik meg, hogy a statika tekintetében az emberi cselekvés csak a spontán módon is meglévő tendenciák kisebb vagy nagyobb intenzitását határozhatja meg, a dinamika tekintetében pedig csak a kikerülhetetlen változás kisebb vagy nagyobb sebességét (i. m. IV 48,144). Ebből pedig az elmélet és gyakorlat viszonyára vonatkozóan az adódott, hogy „... még ha az igazi tudománynak lényegileg el is kell ismernie pillanatnyi tehetetlenségét a mélyes rendezetlenséggel vagy az ellenállhatatlan sodrással szemben, mégis hasznosan hozzájárulhat a válságok enyhítéséhez és mindenekelőtt lerövidítéséhez, miután pontosan felmérte azok fő jellegzetességeit, és racionálisan előrejelezte végső kimenetelüket [...] Itt is, mint másutt is, sőt itt inkább, mint másutt, nem arról van szó, hogy kormányozzuk a jelenségeket, hanem csak arról, hogy módosítsuk azok spontán kibontakozását...” (i. m. IV 48,325) Ez a következtetés megfelelt a Cours egész szellemének. Egyrészt önbizalmat adó volt, hiszen a folyamat irányát és befolyását felismerők (Comte közéjük tartozott) bízhattak abban, hogy pontosan eligazodnak az események közt, felismerik, mely cselekvés esik egybe a fő tendenciával, s melyik az, amelyik illúziókat kerget.⁴⁰ (A Comte-hoz hasonlóan gondolkodók — és még sokan jöttek utána — mindig ki is használták a gondolat propagandisztikus és önbizalmat adó értékét.) Csakhogy Comte szemszögéből ez a belátás azt is jelentette volna, hogy a pozitív filozófia, illetve a szociológia a dinamika törvényeinek meghatározásával még nem sok érdeműt mondott a pozitív politika számára, amelyet pedig mint elméleti tudománynak irányítania kellett volna. Ha — mint a Cours végén írta — a teljesen pozitív korszak a hatalmas krízis egyetlen lehetséges kimenetele, akkor ennek beteljesülése „csakis a neki megfelelő filozófia közvetlen és rendszeres kibontakozásától függ” (i. m. VI. 60, 788). De mit ért elő ez a rendszeres filozófia a pozitív politika eljárásai tekintetében? Nem sokat. Márpedig a pozitív filozófia tudósainak, a „szellemi hatalom” méltó birtokosainak az lett volna a feladata, hogy a „világi hatalom” számára iránymutatást adjanak.

A szeretet mint a cselekvés vezérlő elve megoldotta a dilemmát. A szeretet kérdése nem volt idegen Comte-tól, bármennyire állította is, hogy Clotilde ébresztette rá a nagy igazságra.⁴¹ Az ember eredendő szociabilitását és a társadalmi életben az affektív képességek jelentőségét már a társadalmi statikában hangsúlyozta (elsősorban a családban) (i. m. IV 50,430 sk). Erről olvashatott már kedvelt skót szerzőinél, Humié-nál, Smith-nél és Fergusonnál is. Csakhogy míg a Cours-ban a szeretet alárendelt mozzanat volt, a „páratlan év” után rendszeralkotó erővé vált. Most derült ki, hogy nemcsak az elméleti belátások, hanem a szeretet is elengedhetetlen az igazi pozitív

⁴⁰ „Az igazi pozitív szellem lényege ezért elsősorban ez: *lássunk, hogy előreláthassunk*, tanulmányozzuk azt, ami van, hogy — a természettörvények változatlanágának állandó tétele alapján — belőle kikövetkeztessük azt, ami lesz.” (Beszéd 214).

⁴¹ „Nem lehet mindig gondolkodni, de mindig lehet szeretni.” Comte ezzel az aforizmával 1845 májusában lepte meg Clotilde-ot és rokonait (Gouhier 1931,2 2 7).

politikához, sőt, csak az jelöli ki hatásának irányát. A szeretet lett a pozitív politika vezérmotívuma.

A pozitívista, tudományos politika alapeszméjét, az elmélet szükségszerű elsődlegességét megbontotta a tudósok kiűzése a pozitivizmus igazi támaszai közül. A szeretet mint gyakorlati elv középpontba állításával Comte bizonyos mértékben betöltötte az elmélet pozíciójának gyengítésével keletkezett űrt. De ha a tudósok már nem tekinthetők az igazi „szellemi hatalom“ hordozóinak, akkor máshol kellett a pozitív korszak eljövételét biztosító erőket keresni. Kézenfekvő volt, hogy a szeretet kultúrsa egy morális közösség, vallás, szekta alapja lehetett. Ebben az értelemben logikus volt, hogy Comte az Emberiség vallásának szervezésével kezdett foglalatzkodni.

A tudományos világból kitaszítva Comte-nak új szövetségeket is kellett keresnie. Személyesen Clotilde-ban találta meg az ideális társat, szellemileg — úgy vélte — a proletariátusban (akiknek ingyenes természettudományos előadásokat tartott). Míg a tudósok „leküzdhetetlen ellenszenvet táplálnak mindenfajta általános eszmével szemben“, addig „a pozitív szellem akaratlan kifejlesztéséhez szükséges elméleti képesség“ a „kivitelezőkben“, azaz a proletároknak „jobbán észrevehető...“, mert sajátos munkájuk egyszerűbb, világosabban meghatározott a célja, kézenfekvőbbek az eredményei s parancsolóbbak a feltételei“ (Beszéd 317, 329). Comte rokonszenve a proletárok iránt nem terjedt ki odáig, hogy a körükben feltűnő szocialista és kommunista eszméket elfogadja. E tekintetben jó saint-simonistaként úgy vélte, hogy a proletároknak alá kell rendelni magukat az erkölcsileg megújult ipari vezetőknek. A forradalmat viszont 1830-ban, 1848-ban is üdvözölte.⁴² Most úgy érezte, hogy megnyílt előtte a tér, s pozitív tanai szélesebb hallgatóságra találnak: még februárban megalapította a *Société positiviste-et*. Proletár rokonszenvei júniusban — legalább szóban — a felkelők mellé állították, de 1851 decemberében már a puccsista Bonapartét üdvözölte (mert remélte, hogy meg tudja nyerni a pozitivizmusnak), majd belőle is kiábrándult. Pár tucat tanítványa körében egyre újabb és újabb politikai reformscenariókat írt: 1852-ben megjósolta, hogy 1853-ban, de ha akkor nem, 1860-ban biztosan hatalomra kerül a pozitívista triumvirátus, 1855-ben az *Appel aux conservateurs-bzn* kifejtette, hogy a kommunisták és a liberálisok elleni harcra egyesíteni kell a pozitivisták és a katolicizmus erőit, e célból a pápának egyszerű világi fejedelmé kell válni, az egyház feletti hatalmat át kell adni a jezsuita rend fejének, aki majd az Emberiség Főpapjával szövetkezik. Comte szilárdan hitt benne, hogy 1860-ban már a Notre Dame-ban fog prédikálni.

Napjai szigorú időbeosztás szerint teltek. Egyszerű és monoton, biológiai megfontolásából vezérelt diétát tartott, pontosan meghatározta az órákat, amikor Clotilde kultuszát kellett celebrálnia az emléktárgyakból szerkesztett oltár előtt, és hetente kísért a temetőbe Clotilde sírjához. Irányította a kicsi pozitívista szektát,⁴³ katekizmust írt számukra, kiátkozta az eretnekeket, leveleit Szent Páléhoz hasonlítva. Közben 1851-ben elvesztette utolsó, *répétiteuri* állását is, s a pozitivisták támogatására volt utalva.

⁴²Lásd a következőkre Gouhier 1931, 267 sk.

⁴³Néhány proletár, aki Comte ismeretterjesztő kurzusain került a közelébe, több orvos, könyvtáros alkotta a szektát.

Comte utolsó éveiben gyorsabban dolgozott, mint korábban: 1851 és 1854 között kiadta a *Système dépolitiquepositive* (A pozitív politika rendszere) négy vastag kötetét, 1856-ban pedig a befejezetlen *Synthése subjective* (Szubjektív szintézis) első kötetét. A gondolatok ezekben sokszor még a Cours-t idézték, de az új célok az egésznek más irányt adtak. A szeretet mint cselekvési elv a Systéme-ben nem volt már alávétve a Cours kérlelhetetlen intellektuális logikájának, és maga a logika is megroppant. A szociológia után Comte beiktatta a rendszerbe mint önálló elemet a morált (ami Cours-ban értelemszerűen csak a társadalmi statika funkcionálisan szükséges eleme lehetett). Ezzel természetesen az egész szerkezet koherenciája tűnt el. Comte a három stádium törvényét továbbra is érvényesnek tartotta, de ez logikailag csak akkor volt tartható, ha a törvényt felismerő szociológia egyben a rendszer záróköve is. Most a rendszert a szilárd tudományos bázisát elvesztett morál zárta le. Comte-ot a tudománynál és szociológiánál egyébként is jobban érdekelték már a megszervezendő pozitívista társadalom, morál és kultusz aprólékos részletei (pontosan megszabta az Emberiség Főpapjának fizetését is, nemcsak a részleteiben is kidolgozott kultusz személyzetének létszámát), s ezekbe ugyanolyan szívesen merült el, mint egykori mestere és barátja, Saint-Simon.

A pozitívizmusnak az 1860-as évekre várt diadalát nem érte meg: 1857. szeptember 5-én elhunyt.

*

Comte vállalkozása nagyszabású és irreális volt. A legfiatalabb, utoljára érkezett tudománynak igényelte azt az integráló szerepet, amelyet ősisége jogán — bár egyre kisebb meggyőződéssel — a tizenkilencedik században még a filozófia birtokolt. Az intézményes pozíciókkal nem rendelkező szociológia természetesen, Comte erőfeszítései ellenére képtelen volt beváltani ezt az igényt, és nevetségessé vált alapítójának idioszinkráziáival együtt. De a comte-i gondolat, hogy a tudományok fejlődését és a tudományosság sajátosságát csak a társadalom átfogó tudománya képes ábrázolni és értelmezni, a huszadik század szociológiáját is végig kísértette, elsősorban persze Emilé Durkheimnél és mai örökösénél, Pierre Bourdieu-nél, halványabban a tudásszociológiában, a közelmúltban pedig a tudományok társadalomtudománya (Social Studies of Science) botrányokkal kísért kibontakozásában.